

ПИРИГ

Руслан Якович — доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І АКАДЕМІЯ: НЕРЕАЛІЗОВАНЕ ПРЕЗИДЕНТСТВО (1924 – 1928 рр.)

У статті висвітлюється діяльність М. Грушевського у Всеукраїнській академії наук після повернення з еміграції. Пішовши на компроміс із більшовицькою владою і сподіваючись очолити ВУАН, учений був змушений вести складне протиборство на два фронти: з керівництвом Академії за розгортання масштабних наукових досліджень і владними колами УСРР проти використання його особи в явно ідеологічних цілях. Показано, що М. Грушевський програв це змагання з тоталітарною системою, яка визначила трагічний фінал його життєвого шляху.

7 березня 1924 р. після п'ятирічного перебування в еміграції М. Грушевський з родиною повернувся до Києва. Газети повідомили про приїзд колишнього голови Центральної Ради і відомого історика. В інтерв'ю учений заявив, що мав намір повернутися в Україну ще два роки тому, але через відсутність необхідних умов для наукової праці справу доводилося відкладати. Однак останні відомості про поліпшення становища в Україні переконали, що саме тут він зможе найпродуктивніше працювати. Учений поділився своїми творчими планами роботи у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) — завершити «Історію України-Руси» та продовжити дослідження проблем первісної культури [1]. Волею обставин М. Грушевський був змушений стати до праці в Академії наук — інституції, засади утворення якої він свого часу не сприйняв, а до її нинішніх керівників — віце-президента С. Єфремова і неодмінного секретаря А. Кримського ставився досить неприязно.

Як відомо, Академію було засновано у листопаді 1918 р. згідно із законом Української Держави [2]. Тогочасна київська преса, коментуючи майбутній склад Української академії наук, називала М. Грушевського одним з імовірних дійсних членів. Спочатку до його кандидатури схилився й гетьман П. Скоропадський, який вважав, що коли б він очолив Академію, то зміг би принести величезну користь українській науці [3].

Однак увійти до числа фундаторів Академії М. Грушевський категорично відмовився, вважаючи неможливим для себе бра-

ти участь «у такому уряді» і користуватися «такими грішми» для добрих цілей. Однак справа була не лише у відразі до гетьманату, а й у концептуально відмінному баченні Академії наук у проектах М. Грушевського і В. Вернадського. Перший виношував план створення академії на базі очолюваного ним Українського наукового товариства як громадського об'єднання наукових осередків переважно суспільствознавчої і гуманітарної сфери. Другий — пропонував створити багатопрофільну наукову установу на зразок Петербурзької академії наук, самоврядну, але з потужною державною матеріальною підтримкою.

Відразу після повалення гетьманату М. Грушевський енергійно взявся за справу реорганізації щойно створеної Української академії наук. Уже 24 грудня 1918 р. на засіданні президії Українського наукового товариства було ухвалено рішення про створення комісії з вироблення нового статуту Академії, яка має базуватися на осередках УНТ. За кілька днів пакет відповідних документів було передано до уряду, але він не дістав підтримки. До речі, як і пропозиції М. Грушевського щодо державного устрою постгетьманської УНР. На початку 1919 р. у зв'язку з наближенням до Києва більшовицьких військ він змушений був виїхати за кордон.

Свій намір повернутися в Україну М. Грушевський виношував довго і болісно. Не поспішали з дозволом на його в'їзд і вищі республіканські, а потім союзні партійно-державні інстанції, вираховуючи можливі дивіденди і ризики від цієї акції. Тільки 10 листопада 1923 р. Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило постанову про допуск професора Грушевського в СРСР, доручивши його «використання» ЦК КП(б)У [4]. 22 листопада радянський постпред у Відні М. Левицький одержав дипломатичною поштою листа від наркома освіти УСРР В. Затонського, в якому зокрема вказувалося: *«Можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатура була виставлена на президента (ВУАН. — Авт.), то Наркомосвіти таку кандидатуру підтримуватиме»*. Далі наголошувалося, що українські академіки нала-

штовані проти Грушевського і наркомату доведеться витримати певну боротьбу, оскільки посада президента виборна [5]. Як покажуть наступні події, пішовши на компроміс із більшовицькою владою, учений прийняв умови складної і тривалої політичної гри.

Керівництво УСРР не визнавало заснування Академії за часів правління П. Скоропадського, і датою її створення вважали початок 1919 р., коли у Києві встановилася радянська влада. Статут ВУАН Раднарком УСРР схвалив у червні 1921 р. Було сформульовано головне завдання Академії: *«Підтримувати, координувати і організовувати науково-творчу діяльність всіх наукових інститутів, об'єднань і лабораторій, а також і окремих громадян УСРР на користь комуністичного суспільства згідно з загальними вказівками НКО»* [6].

За постановою уряду ВУАН підпорядковувалася Наркомату освіти (НКО), чим фактично ліквідовувалася її автономія. Кожного дійсного члена і склад президії Академії мав затверджувати наркомат. Права, обов'язки і порядок діяльності президії ВУАН також визначалися відповідними інструкціями НКО. Безпосередньо ж діяльність Академії спрямовувало спеціальне управління — Укрголовнаука, представник якого перебував у Києві.

На утримання наукових установ хронічно не вистачало коштів, час від часу скорочувалася кількість їх співробітників. Неодмінний секретар президії ВУАН А. Кримський з гіркою іронією писав: *«Яскраве гасло вкорочувати штати, що виходило з харківського центра, не переставало стояти перед очима академії»*. Після чергового скорочення на початку 1924 р. в ній залишилося тільки 117 співробітників, з них 82 наукових (включаючи й академіків), 21 науково-технічний та 14 адміністративно-технічних працівників. Річний бюджет Академії становив близько 37 тис. крб у твердій (золотій) валюті [7].

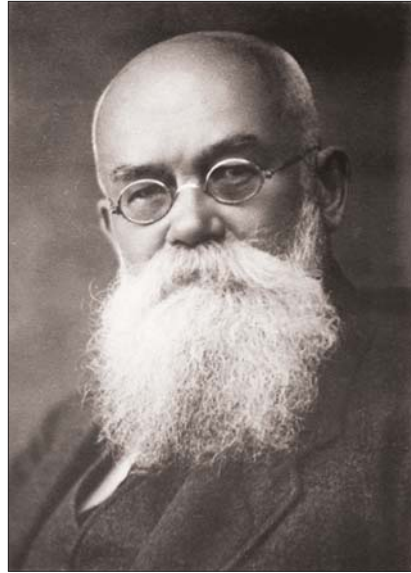
Очолювали ВУАН відомі вчені: президент — ботанік В. Липський, віце-президент — літературознавець С. Єфремов, неодмінний секретар — філолог, сходознавець А. Кримський. Академія складалася з трьох відділів — історич-

ко-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного. М. Грушевського було зараховано до першого, історико-філологічного відділу на посаду керівника кафедри української історії. Очолював відділ А. Кримський, а секретарем був С. Єфремов. До відділу також входили дійсні члени ВУАН — історик Д. Багалій, археолог, етнограф, мистецтвознавець М. Біляшівський, фольклорист і етнограф А. Лобода, історики мистецтва О. Новицький і Ф. Шміт, історик літератури В. Перетц, директор історично-географічної комісії, професор О. Грушевський.

Майже з усіма М. Грушевського пов'язувала давня співпраця у науковій, видавничій, громадсько-політичній сфері. Вони добре знали експресивну вдачу академіка і не могли не прогнозувати його претензій на лідерство у проводі Академії. Особливо неприхильно до повернення М. Грушевського ставився фактичний її керманіч, віце-президент С. Єфремов.

Очікували приїзду М. Грушевського й київські чекісти, які уважно вивчали ставлення академічного середовища до його повернення. У листі начальника Київського губернського відділу Державного політичного управління (ДПУ) В. Іванова до ДПУ УСРР вказувалося, що керівна група ВУАН — С. Єфремов, В. Липський, А. Кримський та інші — «зайняла стосовно Грушевського явно ворожу позицію і вирішила всіма силами відтерти його не тільки від керівництва академією, але навіть і від участі у найбільш істотній роботі» [8, с. 130—133]. 20 березня ДПУ завело на вченого справу-формуляр № 1023 для подальшої розробки відомостей про нього [8, с. 134]. За десять років «невтомної розробки» матеріали справи склали дев'ять томів і вже в роки незалежності України стали унікальним історичним джерелом.

Відразу ж після повернення М. Грушевський енергійно взявся за реалізацію своїх наукових планів. Наприкінці березня він їздив до Харкова, зустрічався із секретарем ВУЦВК П. Буценком, зав. агітпропом ЦК КП(б)У О. Шумським, керівниками підрозділів Наркомосу. Академік домагався затвердження штатів очо-

Михайло Сергійович Грушевський

люваної ним кафедри, виділення коштів, налагодження видання журналу Історичної секції тощо.

Як свідчить лист у США до пастора В. Кузіва від 8 квітня 1924 р., М. Грушевський залишився задоволеним поїздкою до Харкова. Він писав, що життя в Україні «*поправляється*», а «*український курс серйозний*». Про себе сповіщав, що в ніякі політичні справи не втручається, в газети не пише і зайнятий винятково наукою [9]. Та сподівання вченого на швидке вирішення нагальних для нього проблем згодом розвіялися.

Брак повного сприяння з боку президії ВУАН, сильна зацентралізованість, бюрократичні перепони не давали змоги М. Грушевському оперативно налагодити роботу кафедри, наукових комісій, видання журналу «Україна». Звертаючись до Д. Багалія, він нарікав, що майже два місяці «*ті пляни не просуваються*», «*затвердження й досі нема! Се прямо убийче!*» [10]. На початку липня стривожений станом справ М. Грушевський у листі до секретаря ВУЦВК П. Буценка знову ставить питання про затвердження академічної науково-дослідної кафедри історії України (НДКІУ), перенесення з Відня Українського соціологічного інсти-

туту, видання журналу тощо. Він наголошує, що справа зайшла у глухий кут і якщо Харків не допоможе, то *«се буде така компромітація, що мені нічого не останеться, як махнути рукою на всі наукові плани і проситись назад за кордон, хоч як се не було мені прикро»* [11].

Безперечно, заяви про можливий виїзд за кордон — це певні тактичні, дипломатичні ходи вченого, своєрідний психологічний тиск на урядовців задля вирішення проблем Історичної секції. У середині вересня 1924 р. М. Грушевський писав до Т. Починка у США: *«І я Вам щиро кажу, що не було ні одного дня, щоб я жалував, що вернувся, і дуже задоволений з того, що я на Україні, можу тут працювати, хоча життя тут трудне, і праця теж трудна»* [12, с. 180]. Не виключено, що ці слова писалися й для можливих перлюстраторів кореспонденції.

Настійні звертання вченого до офіційних інстанцій, приватні листи до вищих урядовців почали потроху давати результати. На початку липня Президія ВУЦВК ухвалила: *«Передати академікові проф. Грушевському в дожиттєове користування флігель у дворі його бывшої садиби в м. Києві при Паньківській вул. під ч. 9»* [13]. Зрушилася з місця справа з виданням журналу «Україна», налагоджувалася робота комісії порайонного вивчення історії України.

Восени 1924 р. М. Грушевський знову відвідує Харків з метою вирішення поставлених раніше питань. Як наслідок, Укрголовнаука затвердила структуру і штати НДКІУ при ВУАН. Вона мала три секції: соціологічного обґрунтування історії та методології, якою керував професор О. Гермайзе; соціально-економічної і політичної історії; історико-культурну — керівник академік М. Грушевський.

У відповідь на його настійні вимоги Укрголовнаука 30 грудня 1924 р. прийняла спеціальну постанову «Кафедра Грушевського», в якій визнавалася важлива роль кафедри і підкреслювалося, що її потреби по можливості повинні бути задоволені. Однак керівники кафедр, у тому числі й М. Грушевський, мають враховувати, що фінансові можливості обмежені, і їм слід дотримуватися загального порядку

звернення до вищих органів. Причин появи саме такого рішення було кілька: по-перше, керівництво Наркомосу офіційно ставило «на місце» надто докучливого академіка, по-друге, з коштами справді було сутужно, а по-третє, у центрі вичікували, як відпрацює М. Грушевський перші аванси. До речі, ухвалу Укрголовнауки було розглянуто на Спільному зібранні Академії. У прийнятому рішенні окремим пунктом було засуджено «самостійні виступи, не погоджені з потребами академії» [14].

Восени 1924 р. М. Грушевський здійснив поїздки до Москви та Ленінграда, де відновив контакти з колегами у російському академічному середовищі, зокрема з академіком С. Платоновим. Очевидно, саме йому належить ініціатива обрання українського вченого членом-кореспондентом союзної Академії. С. Платонов атестував М. Грушевського як *«найбільш талановитого та найбільш впливового представника української історіографії»*, переконуючи академічне керівництво, що *«цілком своєчасно ввести його до складу членів-кореспондентів РАН»* [15]. Втім, за свідченням В. Перетца, ініціатор «не зустрів розуміння» [16].

Протягом 1924 р. М. Грушевському вдалося закласти основи Історичної секції ВУАН. Академік очолив кілька наукових структур, зокрема археологічну секцію, ряд комісій: культурно-історичну, археографічну, історичної пісенності, порайонного розроблення історії України (з підкомісіями). Усього на цей час під його керівництвом працювали 8 штатних і 9 позаштатних (з оплатою) співробітників [17].

Сповнений широкомасштабних планів, незважаючи на численні труднощі, вчений одразу поринув у наукову роботу. Вже у 1924 р. було проведено 20 засідань Історичної секції, на яких заслухано 38 доповідей, відновлено видання історичного кварталника, потім двомісячника «Україна», підготовлено науковий щорічник та черговий том «Записок» історико-філологічного відділу, присвячений історичній тематиці. Усього в цих виданнях було надруковано 76 матеріалів 53 авторів. Великі надії покладав М. Грушевський на комісію порайонного розроблення історії України. До неї входили

підкомісії старого Києва і Правобережжя, Лівобережжя і Слобожанщини, Степової України і Чорномор'я. Кожна з них розглядалася як організаційний центр координації місцевих сил для регіонального вивчення історії України. Згодом М. Грушевському вдалося домогтися виділення на це додаткових коштів. У 1926 р. у комісіях працювали 6 штатних і 60 позаштатних співробітників*.

Поряд з великою науково-організаторською роботою М. Грушевський продовжував працювати над «Історією української літератури» та своїм улюбленим дітищем — багатотомною «Історією України-Руси». Чимало часу він приділяв редагуванню журналу «Україна», де майже у кожному номері друкувалися його статті, рецензії та огляди.

Завдяки наполегливим домаганням М. Грушевського і за сприяння Наркомосу йому було створено досить пристойні умови для наукової діяльності. Однак вона була б набагато пліднішою, якби вченому не доводилося вести боротьбу на два фронти: внутрішньоакадемічному та ідеологічному. Як уже зазначалося, керівництво ВУАН, особливо С. Єфремов і А. Кримський, зустріло М. Грушевського неприязно. С. Єфремов — колишній заступник голови Центральної Ради — вважав, що її невдачі багато в чому зумовлені тогочасними прорахунками М. Грушевського. *«Невтішна сторінка нашої історії, — занотував С. Єфремов у щоденнику наприкінці 1924 р., — безпосередній протяг авантюриництва, нечесності й легкомисленності, які починаються ще з Центральної Ради. Грушевський — ватажок, морально вартий своєї череди, і цей напрямок азійського політиканства, в якому заправилися партійні діячі часів Центральної Ради, власне згубив справу. Тепер вони мало не всі тут, принаймні «видніші», вклонились Золотій Орді й п'ють кумис»* [18, арк. 71].

На перших же засіданнях історико-філологічного відділу між його керівництвом і М. Грушевським склалися напружені стосунки.

* Підраховано на основі щорічних «Звідомлень» ВУАН.

Сергій Олександрович Єфремов

Вони зумовлювалися не тільки упередженим ставленням А. Кримського та С. Єфремова, а й намаганнями М. Грушевського реалізувати свої бажання, не зважаючи на інтереси інших колег. Так, Михайло Сергійович вимагав друкувати у «Записках» відділу лише праці з історичної тематики. А. Кримський не погодився на це, і, зрештою, зійшлися на періодичному використанні видання для потреб Історичної секції. Іншого разу М. Грушевський, керуючись особистими мотивами, виступив проти обрання академіком відомого львівського фольклориста і етнографа В. Гнатюка і водночас домагався висунення до Академії свого брата Олександра. Проте ані в першому, ані в другому випадках він не дістав підтримки з боку колег.

Стосунки М. Грушевського з його опонентами загострювалися. 15 листопада 1924 р. на засіданні відділу між ним і А. Кримським виник конфлікт. М. Грушевський наполягав на праві авторів друкувати в журналі «Україна» статті з використанням старого галицького правопису. А. Кримський різко виступав проти цього. Зрештою, суперечка закінчилася особистими випадками. С. Єфремов тоді записав у щоденнику: *«Розійшлися нелюбо. Боюся, що*

почнеться тепер боротьба поза спинами й поза лапштунками, користуючись харківськими знайомствами» [18, арк. 65]. І він, на жаль, не помилився.

На початку 1925 р. це протиборство вийшло за межі відділу. Позицію М. Грушевського підтримав один з фундаторів ВУАН, відомий геолог, керівник фізико-математичного відділу академік П. Тутківський. Точилися розмови про кризу в керівництві ВУАН. Ситуація загострювалася у зв'язку з наближенням виборів президії. Все це викликало занепокоєння у владних колах Харкова. Адже рішення про повернення М. Грушевського приймалося з розрахунку на його «використання» у боротьбі проти керівництва ВУАН. Думка тодішніх голови РНК УСРР Х. Раковського та першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга стала вирішальною. Однак незабаром головою уряду став В. Чубар, генеральним секретарем ЦК КП(б)У — Л. Каганович, наркома освіти В. Затонського було обрано секретарем ЦК.

Одразу після приїзду в Україну робилися спроби залучити вченого до публічної підтримки офіційної політичної лінії. У своєму першому інтерв'ю на батьківщині М. Грушевський критично висловився про ставлення польських властей до західноукраїнського населення [19]. Незабаром редакція «Більшовика» запропонувала йому виступити зі статтею на цю тему.

Однак М. Грушевський відмовився. Певні ускладнення виникали час від часу з цензурою. Хоча редагований ним журнал «Україна», як видання академічне, не підлягав перевірці, до нього все ж прикріпили «опікуна», який одного разу запропонував надрукувати у журналі статтю про В. Леніна. Професор О. Гермайзе погодився це зробити, але цензор наполягав: «Нехай підготує Грушевський». І коли той відмовився, цензор пообіцяв написати на журнал «рецензію».

Керівництво КП(б)У продовжувало вбачати у М. Грушевському небезпеку щодо можливого згуртування національної інтелігенції на антирадянській платформі. Зокрема, у червні 1924 р. на Всеукраїнській нараді з питань по-

літичної освіти зав. агітпропом ЦК КП(б)У О. Шумський наголошував: «*Грушевський приєднався до Радянської влади, але він розуміє, що Радвлада керує господарським будівництвом, а культосвітня робота підлягає інтелігенції. Ясно, що такий підхід до нашої освітньої і політичної роботи загрожує нам небезпекою*» [20].

Урядові кола очікували від амністованого, на їх погляд, голови Центральної Ради вірнопідданських заяв. Про це прямо сказав на партконференції у Катеринославі голова РНК В. Чубар: «*На жаль, Грушевський ще ніде привселюдно не заявив, що він визнав Радянську владу по суті її роботи та що він ладен працювати укупі з нею. Він цього не заявив, не зважаючи на цілу низку порад його знайомих. Він, певно, вже сам починає почувати себе ніяково зі своєю відокремленістю*» [21].

Ніби підсумовуючи першу річницю перебування вченого в Україні, 6 березня 1925 р. у повідомленні губвідділу ДПУ зазначалося: «*Грушевський М.С. — академік з європейським ім'ям. Великий інтриган. Голова Центральної Ради. Любить розмах у всьому і гроші. Вкрай честолюбний. Мовчить, добирає людей. Пробним каменем і оперативним центром Грушевського М.С. служить друкований орган «Україна», збори, редакція (зрідка), власна квартира на Паньківській вулиці. Політичних поглядів, як і правопису, не змінює, гнеться, але не ламається*» [8, с. 136–137].

Свідченням того, що у працях історика вбачали значну ідеологічну загрозу і вдавалися до їх локалізації, став циркуляр, розісланий улітку 1925 р. органами ДПУ. У ньому зазначалося: «*”Історія України-Руси” ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського визнана ворожою і шкідливою для радянської влади лженауковою історією. Питання про заборону цієї книги у даний час розглядається Урядом СРСР і ОДПУ в Москві. А поки що пропонуємо Р.Р. (районним резидентам. — Авт.) фіксувати всіх тих, хто виявляє інтерес до згаданої книги та її розповсюдження серед населення. Інформуйте про це наших т/і (таємних інформаторів. — Авт.) і зобов'яжіть їх посилити нагляд за такими особами*» [12, с. 179].

Ситуація у ВУАН, як і раніше, викликала занепокоєння керівництва республіки. Незважаючи на затверджений урядом УСРР статут ВУАН (1921 р.), Академія фактично працювала за регламентом гетьманських часів. І найголовніше — ця важлива науково-культурна установа залишалася поза комуністичним впливом. Серед її керівництва, академіків, навіть рядових співробітників не було членів КП(б)У.

Наркомат освіти прагнув реорганізувати діяльність ВУАН для підпорядкування її контролю партійних органів. Наприкінці 1924 р. до Києва приїздив заступник голови Укрголовнауки професор М. Яворський. Він привіз проект «Основних положень реорганізації ВУАН». По суті це була спроба домогтися виконання постанови РНК УСРР 1921 р., за якою замість трьох існуючих відділів мали створити п'ять, ліквідувати історико-філологічний відділ, а кафедру М. Грушевського передати до соціально-економічного відділу. Йшлося також про заміну Спільного зібрання Радою, до якої входили б не лише академіки, а й представники інших установ, комітетів та громадських організацій. Однак академічне зібрання після тривалих обговорень відхилило цей проект.

Водночас президія ВУАН подала до Наркомосу свій проект статуту, який підготувала комісія у складі академіків С. Єфремова, А. Кримського і М. Василенка. Він був схвалений Спільним зібранням 6 квітня 1925 р. Цей проект увібрав основоположні принципи старого статуту, але містив і деякі нові позиції. Та все ж він аж ніяк не відповідав уявленням партійно-урядових кіл про роль і місце Академії у сучасному житті республіки [22].

Навесні 1925 р. генеральним секретарем ЦК КП(б)У став Лазар Каганович. Серед першочергових справ, якими він зайнявся, було вивчення становища у середовищі української інтелігенції. Йому, безумовно, доповіли про ситуацію в Академії. Під час першого приїзду до Києва у червні він детально ознайомився з політичною атмосферою у ВУАН, зустрівся з М. Грушевським і А. Кримським. Ні президент, ні віце-президент Академії такої честі не удо-

стоїлися. Тоді С. Єфремов записав у щоденнику, що Л. Каганович нібито поставив М. Грушевському пряме запитання: чи вважає він, що радянська влада — найкраща для України? Той не відповів, зам'яв розмову, встав і почав прощатися. «*От становище, — зауважував С. Єфремов, — Грушевський має сповідатися перед Кагановичем*» [18, арк. 35].

Після повернення до Харкова 25 червня 1925 р. Л. Каганович на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У доповів про свої київські враження. Матеріали обговорення не збереглися, але, судячи з постанови, генсек був стривожений і налаштований діяти рішуче. Політбюро ухвалило: «*Утворити комісію з тт. Кагановича, Чубаря, Шумського, Гринька і Балицького по вивченню питання про українську інтелігенцію, нашу тактику щодо неї, про залучення до роботи і т.п.*». Потім Л. Каганович вніс доповнення: «*зокрема, стосовно академії і Грушевського*» [23]. З появою Л. Кагановича на чолі ЦК питання про наукову інтелігенцію набуло ще більшої політичної гостроти.

Численні архівні матеріали дають підстави стверджувати, що з літа 1925 р. ідеологічний наступ на ВУАН стає систематичним і цілеспрямованим, а постать М. Грушевського розглядається як ключова у зміні керівництва Академії. Хоча однасторонності серед владних кіл УСРР щодо кандидатури майбутнього президента не було. Зокрема, заступник наркома освіти і безпосередній куратор ВУАН Я. Ряпо пропонував на посаду президента Академії кандидатуру П. Тутківського за умови, що віцепрезидентом буде академік-комуніст [24].

В аналітичному огляді ЦК про хід українізації (грудень 1925 р.) значне місце було відведено розгляду політичної ситуації в академічному середовищі. Зокрема, наголошувалося, що у I відділі «*перше місце займає М. Грушевський, біля якого починає оформлятися антимарксистська ідеологія в історії, подібно до того, як навколо Єфремова в літературі*». Підкреслювалося, що обидва — ідеологи антирадянського світогляду, але тепер «на ножах» [25].

На кінець січня 1926 р. було призначено пленум Укрголовнауки, присвячений ситуації

в Академії. Саме тому його засідання мало відбутися у Києві. Проте і цього разу політичне керівництво УСРР не наважилося здійснити радикальну перебудову Академії. Було очевидно, що загальні збори академіків не підтримають пропозиції, спрямовані на ліквідацію залишків автономії ВУАН. До того ж тривали пошуки кандидатури на посаду її президента, прийнятної для академічного товариства і водночас лояльної до офіційних кіл.

Л. Каганович схилився до особи М. Грушевського. У зв'язку з цим ученого попросили викласти у спеціальному листі своє бачення шляхів розв'язання суспільно-політичних і академічних проблем. На жаль, текст цього документа виявити не вдалося. Інформація про це циркулювала в академічних колах. У середині січня С. Єфремов занотував у щоденнику: *«Кажуть, що Грушевський готував якусь вірнопідданську заяву»* [26, арк. 4]. Однак, на нашу думку, в листі не було відкритої заяви про вірнопідданські почуття, повну довіру чи прийняття політичної лінії тогочасного керівництва УСРР.

8 січня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову: вибори до Академії перенести, питання про президента остаточно не вирішувати. Крім того, В. Чубареві доручили особисто займатися питаннями, пов'язаними з листом М. Грушевського, з метою чіткого викладу його лінії, а вже потім вирішувати питання про кандидатуру на посаду президента ВУАН [27, арк. 4].

Майже тиждень тривали засідання Укрголовнауки у Києві. 28 січня після доповідей В. Липського, С. Єфремова та А. Кримського з яскравою і дещо сервілістською промовою виступив М. Грушевський. Він кваліфікував сесію як велике свято для культурного життя, наголосив на тому, що таке пекуче питання, як створення Академії, ставилося при Центральній Раді, гетьмані і Директорії, але лише *«Радянський уряд поставив на твердий ґрунт, і почалося будівництво цього найвищого українського осередку»* [28].

Виступ академіка на пленумі Укрголовнауки свідчив, що він наважився відкрито заяви-

ти про свої наміри використати офіційну підтримку влади для боротьби за посаду президента ВУАН. Спонукальних мотивів до цього було кілька: по-перше, його високий авторитет у науковому світі, по-друге, розкол академіків на два угруповання і можливість отримати голоси його прихильників, по-третє, очікувана підтримка з боку керівництва УСРР. Та чи не найголовнішими були причини суб'єктивні — позбутися утисків з боку тандема Єфремова—Кримського, очолити президію Академії, дістати свободу дій і спрямувати їх на розвиток історичної науки. Не слід ігнорувати і його власне честолюбство.

Тим часом Наркомос УСРР гарячково готувався до проведення у червні 1926 р. спільного засідання ВУАН з Укрголовнаукою. Розглядалися різні проекти статуту Академії. З цієї метою до Харкова приїжджали не тільки керівники президії ВУАН, а й М. Грушевський з П. Тутківським. Безпосередньо цим питанням займалися Л. Каганович, В. Чубар, В. Затонський та інші представники вищого партійно-державного керівництва УСРР. 14 квітня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло комплекс проблем, пов'язаних з реорганізацією ВУАН. На засіданні було ухвалено: *«Вважати можливим підтримати кандидатуру Грушевського в президенти академії»*. Трохи пізніше було прийнято постанову про рекомендацію на посаду віце-президента ВУАН О. Шліхтера, залишивши його уповноваженим Народного комісаріату закордонних справ [27, арк. 172].

Президія Академії в особі С. Єфремова та А. Кримського продовжувала чинити опір намаганням реорганізувати ВУАН на засадах, пропонованих Наркомосом, протидіяла можливому обранню її президентом М. Грушевського. Зокрема, близький до С. Єфремова співробітник Академії М. Могилянський опублікував оповідання — сон про вбивство за зраду політичних поглядів [29]. Читачі упізнали в його герої М. Грушевського. Той, у свою чергу, звернувся зі скаргою до ЦК КП(б)У. Політбюро публікацію твору визнало політичною помилкою, а редакції журналу поставило на вид.

Однак це ще не означало, що М. Грушевський здобув вотум довіри з боку керівних «верхів» республіки. Засідання Академії з питань реорганізації за пропозицією В. Чубаря було перенесено з червня на осінь. Причини залишалися попередні — спротив академіків проведенню змін, невпевненість у прийнятті нового статуту та обранні дійсними членами ВУАН комуністів. Була ще одна причина — внутрішньопартійного характеру. Саме у цей час загострилася боротьба між наркомом освіти О. Шумським і Л. Кагановичем.

Разом з рішенням про перенесення виборів до Академії на осінь було також ухвалено передати статтю М. Грушевського для попереднього обговорення в комісію, до складу якої ввійшли В. Затонський (голова), О. Шумський, М. Попов, А. Хвиля та М. Скрипник. Тексту цього матеріалу в протоколах засідань немає. На наш погляд, йшлося про декларацію М. Грушевського, яку розглядало Політбюро ЦК КП(б)У на початку року. У зв'язку з відкладанням виборів було вирішено уважніше ознайомитися з поглядами претендента в президенти ВУАН [30]. Оскільки стаття так і не з'явилася в офіційній пресі, є підстави зробити висновок, що її зміст не задовольнив комісію.

Без сумніву, ставка керівництва УСРР на М. Грушевського була вимушеною. Із «двох бід» доводилося вибирати меншу, використовуючи її для боротьби з блоком Єфремова—Кримського. У ЦК добре знали справжні настрої керманців Академії. Якщо А. Кримський намагався хоч формально виявляти повагу до влади, то С. Єфремов послідовно і твердо, не приховуючи своїх поглядів, ставився до неї зневажливо. Неприйняття ним комуністичних ідеалів переносилося на їх репрезентантів. Тому головним для нього було зберегти академічну автономію хоча б у якійсь формі, не допустити проникнення в її середовище «комуністичних бацил».

З огляду на відверто неприязну позицію щодо влади С. Єфремова, завуальовану нелояльність А. Кримського та політичну індіферентність В. Липського, М. Грушевський здавався чи не єдиною на академічному терені

Агатангел Юхимович Кримський,
червень 1928 р.

особою, здатною очолити ВУАН, стати якщо не слухняною, то хоча б керованою перехідною постаттю на шляху опанування цією важливою установою. Відклавши академічні вибори на осінь, керівництво УСРР отримало можливість ще пильніше придивитися до справжніх намірів М. Грушевського, але водночас воно мало публічно висловити своє ставлення до колишнього політика, а заодно й претендента в президенти ВУАН. До цього змушував ювілей академіка.

29 вересня 1926 р. М. Грушевському виповнювалося 60 років. Позаду залишився нелегкий, але плідний життєвий шлях ученого: десятки томів праць, створення історичної школи, широке визнання наукової громадськості як у СРСР, так і за його межами. Мабуть, саме такими міркуваннями керувався Михайло Сергійович, даючи згоду на розгортання підготовчої роботи до іменинної дати. Він розумів, що урочистості не обійдуться без публічного огляду пройденого шляху, зокрема згадки про його діяльність на чолі Центральної Ради і Закардонної делегації УПСР. Проте загальний баланс здобутків наукової роботи порівняно з політичною діяльністю, за його переконання-

ми, був вагомим. До того ж офіційні стосунки вченого з керівництвом республіки, хоч і не гарантували від докорів за старе, але давали надії бодай на толерантне ставлення. Очевидно, ювілейні урочистості М. Грушевський та його прихильники розглядали як необхідну в боротьбі за посаду президента ВУАН демонстрацію незаперечних наукових заслуг та громадського авторитету історика.

Навколо майбутніх ювілейних заходів одразу виник своєрідний трикутник інтересів. Сам М. Грушевський, близький до нього академік П. Тутківський, їхні колеги відстоювали необхідність широкого відзначення ювілею. Президія ж Академії стала на шлях його саботування, до останнього моменту уникаючи прийняття офіційного рішення. Керівництво республіки виступало за проведення публічного вшанування вченого, але прагнуло при цьому обмежити урочисті заходи рамками Академії.

Політбюро ЦК КП(б)У 7 вересня розглянуло питання «Про ювілей Грушевського». Було прийнято розгорнуту постанову, якою обумовлювалися не лише масштаби заходів, рівень офіційного представництва, характер висвітлення у пресі, а й зміст політичних оцінок діяльності ювіляра. Решту питань, пов'язаних з ювілеєм, передали на розгляд комісії у складі В. Затонського, Ф. Корнюшина, О. Шумського і П. Любченка. Підписав документ Л. Каганович [31].

Тим часом С. Єфремов і А. Кримський до середини вересня не поверталися з відпусток. Це був відвертий саботаж відзначення ювілею, намагання представити його як особисту справу М. Грушевського. Ось як розмірковував з цього приводу С. Єфремов: *«Як можна святкувати громадську діяльність людини, що запламити себе доносами, підлизництвом, підступними вчинками, інтриганством», «святкувати Грушевському свій ювілей тепер — значить, ще раз не шанувати свого минулого», «більшовики, мабуть, використовують цей ювілей, щоб остаточно втопити його в своїх обіймах»* [26, арк. 40].

Тільки 27 вересня, за тиждень до дня урочистостей, відбулося Спільне зібрання ВУАН. А. Кримський на нього не приїхав, повідомив-

ши телеграфом, що спізнився на поїзд. В. Липський вніс на обговорення поточні справи, і тільки після їх розгляду слово надали П. Тутківському, який доповів, що вечір вшанування М. Грушевського призначено на 3 жовтня, просив дозволу на видання ювілейного наукового збірника та автобіографії вченого, а також встановлення скульптурного погруддя академіка у залі засідань. Було прийнято рішення доручити В. Липському виступити з вітальною промовою на вечорі, а також видати збірник праць та автобіографію вченого [32, арк. 26].

Центральною подією ювілейних заходів стали урочистості 3 жовтня 1926 р. Опівдні у переповненому залі Київського інституту народної освіти (колишньому Університеті Св. Володимира) зібралися науковці, викладачі, студенти, представники громадськості. Ювіляра вітали президент ВУАН В. Липський, академік Д. Багалій, голова НТШ академік К. Студинський. Від імені ювілейного комітету з доповіддю про життєвий шлях ученого виступив проректор Київського інституту народної освіти О. Гермайзе. Він виклав основні віхи творчої біографії ювіляра, наголосивши, що М. Грушевський виростає в постать всесвітнього вченого, у науковій діяльності якого виявляється *«синтетичність, цей великий універсалізм: він не тільки історик-економіст, що викриває факти історичного процесу, він історик культури, історик літератури, і він нарешті соціолог, він є дослідник первісної культури»*. О. Гермайзе свідомо обійшов питання про роль М. Грушевського у часи революції, діяльність на чолі Центральної Ради.

Однак саме на цих питаннях акцентували увагу уповноважений Укрголовнауки М. Левицький та голова профспілки наукових працівників М. Баран. Проте найбільш відверто ставлення офіційних властей до ювіляра виклав голова Київського окрвиконкому П. Любченко, який прибув на засідання з великим запізненням. Відзначивши видатне місце ученого серед сучасних істориків України та Росії, він наголосив, що Жовтневий переворот став історичною подією, коли яскраво виявилися розходження між працівниками науки і

робітничим класом. *«Михайло Сергійович Грушевський, — говорив П. Любченко, — опинився серед тих, хто цю помилку зробив. Опинився навіть на чолі тих, хто цю помилку очолив».* Головне побажання ювілярові він сформулював гранично коротко і відверто: *«знищити неясність».*

Однак ці політичні докори на адресу ювіляра потонули серед численних щирих, схвильованих і доброзичливих вітань. Двічі брав слово розчулений М. Грушевський. Він дякував за щирі слова, особливо представникам оргкомітету, чиїми стараннями *«це нинішнє свято перетворилося з ювілею персонального на свято національне — на свято української науки, української культури»* [32, арк. 37–38].

Безперечно, підсумки вшанування М. Грушевського аналізували в Політбюро ЦК КП(б)У. Стало очевидним, що завдяки зусиллям певних кіл, та й самого іменинника, його ювілей перетворився на демонстрацію єднання української наукової інтелігенції навколо старих традицій і adeptів національного відродження, яких уособлював М. Грушевський. Усе це потребувало партійної оцінки.

Наприкінці жовтня Політбюро прийняло постанову «Про ювілей Грушевського», в якій ішлося про те, що найближчим часом слід поставити питання про нього як кандидата у президенти ВУАН у світлі нових фактів. Його підготовку доручили комісії з українізації, очолюваній В. Чубарем. У досить непростих стосунках академіка з керівництвом республіки назрівали нові ускладнення [33].

А тим часом наркома освіти О. Шумського, який не дістав підтримки Й. Сталіна у протистоянні з Л. Кагановичем, було знято з посади і звинувачено у націоналістичному ухилі. Тепер вирішення завдань реорганізації ВУАН покладалося на нового наркома освіти М. Скрипника — старого більшовика, авторитетного партійного діяча, людину вольову і принципову, небайдужу до національної справи. Не без труднощів йому вдалося переконати керівництво ЦК в тому, що М. Грушевський залишається єдиною реальною кандидатурою на посаду президента реорганізованої ВУАН.

У березні 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У підтвердило попереднє рішення про підтримку кандидатури М. Грушевського і визнало за бажане організувати його публічні виступи до виборів. М. Скрипникові доручили провести підготовчу роботу щодо перегляду академічного статуту й формування керівних органів протягом трьох місяців. Тогочасне ставлення партійно-державного керівництва республіки до М. Грушевського відверто висловив Л. Каганович на лютнево-березневому (1927 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Аналізуючи політичні настрої в республіці, він назвав одне з угруповань напівзміновіхівським: формально вони нібито стоять на радянській платформі, а насправді ставляться до нас вороже. Однак ця група в даний момент найменш небезпечна. Вона дотримується ліберально-есерівських тенденцій щодо селянства, а в національному питанні намагається штовхати нас усе більше на відрив, хоча не виступає проти нас активно. *«Я думаю, — наголосив доповідач, — що до цього угруповання можна було б віднести без ризику впасти у помилку Грушевського й інших».* До представників відверто ворожої ідеології Л. Каганович відніс куркульські угруповання, пов'язані з автокефальною церквою, а також С. Єфремова [34].

Навесні 1927 р. завершився третій рік радянського буття М. Грушевського, добровільно-вимушеного метання між історією і політикою, намагання поєднати служіння науці з балансуванням на канаті політичної прихильності «владі імущих». Цього разу владний маятник востаннє колихнувся у його бік.

Неодноразові невдачі у справі реорганізації ВУАН, а фактично в усуненні від керівництва С. Єфремова та А. Кримського, викликали невдоволення партійних «верхів» УСРР. Прийняте в березні 1927 р. рішення Політбюро ЦК КП(б)У про перебудову Академії протягом трьох наступних місяців свідчило про чергову рішучу спробу вищого партійного керівництва оволодіти академічним «бастіоном» [35].

Для М. Скрипника це стало відповідальним завданням. Наприкінці березня він приїхав до Києва, щоб детально ознайомитися зі становищем в Академії, зустрівся з представниками

місцевих партійних і радянських органів. Відбулися бесіди з М. Грушевським та А. Кримським про пошук шляхів оновлення ВУАН, зокрема прийняття її нового статуту, можливі зміни в керівництві. Безпосереднє знайомство з академічним товариством переконало нового наркома, що зміни в статуті та складі президії зустрінуть впертий опір, а серед визначних учених лише М. Грушевського можна розглядати як кандидата на посаду президента ВУАН. У М. Скрипника не залишалось сумнівів і в тому, що рішучі противники «комунізації» Академії в її керівництві гуртувалися навколо С. Єфремова.

Наркомос форсував підготовку і апробацію нових документів ВУАН. Проект її статуту обговорювали співробітники академічних інститутів. Як і минулого разу, ідея створення п'яти відділів замість трьох не знайшла підтримки академіків. Заперечували вони й проти головної новації — розширення загальних зборів за рахунок представників наркомату освіти та громадських організацій.

Визначений термін підготовки до реорганізації Академії закінчувався, але провести її так і не вдалося. 10 червня 1927 р. Політбюро черговий раз обговорило це питання і зобов'язало М. Скрипника терміново розіслати проект статуту і матеріали до перевиборів президії ВУАН. Настала пора академічних канікул, тому вибори та інші заходи знову довелося перенести.

М. Грушевський продовжував діяти у своєму стилі, розв'язуючи проблеми діяльності установ Історичної секції поза президією Академії. Саме постійні звертання академіка до урядових інстанцій стали восени 1927 р. причиною одного з найбільш гострих і затяжних конфліктів між ним та керівництвом ВУАН. 17 жовтня на Спільному зібранні віцепрезидент С. Єфремов заявив, що офіційному вирішенню питань фінансування ВУАН завважають гінці окремих установ, які в обхід президії добувають кошти в Укрголовнауці. Збори винесли ухвалу про неприпустимість таких дій без дозволу президії [36].

Врешті М. Грушевський почав усвідомлювати, що це не додає йому авторитету в середови-

щі академіків, від яких у кінцевому підсумку залежало його обрання президентом ВУАН. 2 січня 1928 р. на Спільному зібранні він запропонував уладнати конфлікт і відповідно підкоригувати протоколи засідань. У наступні дні обговорення ситуації продовжила президія разом з М. Грушевським. Як зазначив С. Єфремов: «Грушевський взяв примиренну ноту» [37]. Обидві сторони добре розуміли, що внутрішні чвари сприяють ідеологічному наступу на Академію.

Небезпеку об'єднання двох академічних угруповань передбачали й у ЦК КП(б)У. Тому ще 13 грудня 1927 р. на його засіданні було заслухано доповідь М. Скрипника про становище у ВУАН. У проекті постанови зазначалося: «Визнати неприпустимим утворення єдиного фронту між Грушевським, Єфремовим і Кримським». До Києва було направлено вказівку не поспішати з урегулюванням конфліктної ситуації між сторонами [38].

31 грудня 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У знову розглядало питання про Академію. Було визнано небажаним надання переваг одному з угруповань. Вказувалося на «неприпустимість панування в академії групи Єфремова—Кримського», підкреслювалася необхідність усунення С. Єфремова з керівних органів ВУАН. Щоб певною мірою урівноважити вплив обох груп, намічалось ввести до президії М. Грушевського і А. Кримського за умови, що останній не займатиме посаду неодмінного секретаря.

Як бачимо, політичне керівництво республіки вагалось у намірах висунути М. Грушевського на посаду президента ВУАН. Крім сумнівів у здатності колишнього голови Центральної Ради повністю прийняти радянську владу, додалися побоювання його можливого блоку з С. Єфремовим. До того ж не було ніякої впевненості, що академіки проголосують за М. Грушевського. Почався пошук ученого, не задіяного у внутрішньоакадемічному протистоянні.

На посаду президента вирішили запросити відомого вченого-епідеміолога, академіка ВУАН Д. Заболотного, який працював у Ленінграді, і в разі його згоди рекомендувати

неодмінним секретарем академіка Д. Багалія. За підсумками виборів планувалося повністю використати надане Наркомосу постановою РНК УСРР право: провести затвердження обраних академіків, виключивши з їх числа вороже налаштованих до радянської влади; схвалити правила та інструкцію про роботу ВУАН; Спільне зібрання замінити Радою; замість таємного ввести відкрите голосування. Наркомосу УСРР доручили створити комісію, яка б детально зайнялася підготовкою перевиборів до ВУАН, призначених на січень 1928 р. [39].

13 січня 1928 р. Л. Каганович підписав постанову про склад комісії з вивчення роботи ВУАН, до якої ввійшли Ю. Озерський (голова), М. Левицький, Я. Білий (ЦК профспілки працівників освіти). Комісія працювала майже два тижні, вникаючи в усі деталі академічного життя. Керівництво ВУАН пересвідчилося, що це не чергова перевірка, яких було чимало. С. Єфремов з жалем визнавав: *«Під час найдужчого натискання з Харкова ми не можемо навіть організовану, єдину волю напасникам протиставити, не маємо спільної думки, навіть мови однієї не виробили»* [40, арк. 148–149].

18 лютого Політбюро ЦК КП(б)У заслухало результати перевірки. Комісія констатувала, що президія ВУАН у своїй діяльності не керувалася статутом, затвердженим у 1921 р. РНК УСРР, а фактично працювала за регламентом гетьманських часів. У її матеріалах містилися численні зауваження щодо наукової, організаційної та господарської діяльності Академії. Проте найбільший інтерес становив розділ «Політичні висновки», в якому вказувалося, що після повернення М. Грушевського з-за кордону у ВУАН виникла течія, яка відображала інтереси українського «демократичного» і «соціалістичного» націоналізму. Вона протиставила себе керівному в Академії блоку «російських монархічних та українсько-буржуазних націоналістичних елементів». Все життя ВУАН проходило під знаком боротьби цих двох течій [40, арк. 148–159].

С. Єфремов і А. Кримський кваліфікувалися як «самовладна диктаторська група», що створила атмосферу деспотизму, затхлості,

інтриганства, дала рішучу відсіч намаганням групи Грушевського—Тутківського захопити керівні позиції в Академії. Висновки комісії щодо зміни керівництва ВУАН свідчили, що їй доводилося рахуватися з величезним авторитетом Кримського і Єфремова. Тому щодо першого пропонувалося не допустити його обрання неодмінним секретарем, але залишити членом президії. Що ж до «принципального ворога Радянської влади Єфремова, то його треба усунути з президії, навіть і в разі його обрання» [40, арк. 161–162].

На початок березня 1928 р. було призначено засідання колегії Наркомосу для розгляду питання про результати перевірки Академії. Рішучий намір змінити керівництво ВУАН став очевидним. У зв'язку з цим С. Єфремов і А. Кримський перед від'їздом на колегію до Харкова провели приватні збори академіків і намітили альтернативний склад президії: К. Воблий — президент, І. Шмальгаузен та М. Птуха — віцепрезиденти, А. Кримський — неодмінний секретар. М. Грушевський підтримав цю пропозицію і лише П. Тутківський був проти.

Засідання колегії Наркомосу за результатами перевірки ВУАН С. Єфремов назвав найчорнішими днями у своєму житті. Після повернення зі столиці 14 березня він скликав другу таємну нараду академіків, яка не ухвалила ніякого рішення. М. Грушевський і П. Тутківський на неї не прийшли [41, арк. 11].

У середині квітня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У погодило склад президії ВУАН: Д. Заболотний, К. Симінський, М. Грушевський, А. Кримський, О. Корчак-Чепурківський. Наркомату освіти М. Скрипникові і секретареві Київського окрпарткому доручалося запропонувати кандидатури 15 нових академіків, у тому числі кількох комуністів. Переобрання президії академії призначили на 3 травня. Перед цим Ю. Озерський і М. Левицький проводили попередню «роз'яснювальну» роботу серед академіків. Із С. Єфремовим зустрівся Д. Заболотний і розповів, як його умовили погодитися на президентство і про відмову М. Грушевського від посади віцепрезидента. С. Єфремов гідно оцінив цей крок, занотувавши у щоденнику:

«Розумна людина — зміркував, що йти по хрунівському списку — значить кінчити самогубством» [41, арк. 20].

3 травня 1928 р. президент ВУАН В. Липський востаннє відкрив Спільне зібрання. Головуючим на ньому обрали першого керівника академії В. Вернадського. На посаду президента було запропоновано лише кандидатуру Д. Заболотного. За нього віддали голоси 39 осіб при одному, що утримався. На віце-президента висунули дві кандидатури — К. Воблого і К. Симінського, але останній узяв самовідвід. При виборах неодмінного секретаря з великою перевагою пройшов А. Кримський [42].

Уже наступного дня Політбюро ЦК КП(б)У заслухало повідомлення М. Скрипника про академічні справи, погодилося з обранням Д. Заболотного і К. Воблого, відповідно, президентом і віце-президентом ВУАН, доручило Наркомосу обґрунтувати рішення про неможливість затвердження А. Кримського на посаді неодмінного секретаря та вжити всіх заходів до «проведення нашої кандидатури в секретарі академії». Крім того, кандидатуру Д. Заболотного подали на затвердження ЦК ВКП(б). ДПУ пропонувалося відновити справу С. Єфремова і після попередньої розробки доповісти про результати. Цим самим було покладено початок сумнозвісній справі «Спілки визволення України» [43].

Намічений план реорганізації Академії нарешті почав втілюватися в життя. 15 травня Наркомос УСРР схвалив обрання президента і віце-президента й визнав за неможливе затвердження А. Кримського неодмінним секретарем. Ці обов'язки поклалися на віце-президента. 1 червня 1928 р. заступник наркома освіти А. Приходько та голова Укрнауки Ю. Озерський офіційно інформували ЦК КП(б)У про реорганізацію ВУАН: переобрання її президії, затвердження нового положення, наступне відзначення її ювілею. На десятому році існування академічний «бастіон» нарешті було взято більшовицькою владою.

Яку ж роль у цьому тривалому і складному протистоянні відігравав М. Грушевський? Наскільки він допоміг офіційній владі в «оволодінні» ВУАН? Перебільшувати його роль у цій

справі немає підстав. Хоча, без сумніву, тодішнє керівництво республіки планувало використати його повернення в Україну для усунення групи Єфремова—Кримського від керівництва Академією. І, як відомо, ці наміри певною мірою справдилися. Боротьба між угрупованнями була гострою і несправедливою водночас, не завжди коректною і обґрунтованою. При цьому, незважаючи на певні відмінності у політичних поглядах, вона не була ідейною.

М. Грушевський ближче стояв до радянської влади, ніж С. Єфремов, але обидва не сприймали її ні розумом, ні душею. Проте перший намагався пристосуватися, жити і творити, використовувати вимушену прихильність властей для відвоювання життєвого простору, в тому числі й за рахунок інших, а другий — терпів, зціпивши зуби, ненавидячи радянську владу, комуністичну ідеологію всім єством. Внутрішнє групове протистояння об'єктивно ослаблювало академічний загал, створювало враження застарілої чвари, давало владі підстави для «оздоровлення» атмосфери та зміни керівництва. Навіть коли б М. Грушевський не вів цієї боротьби, зберегти монолітність і позапартійну стерильність Академії не вдалося б. Об'єктивні умови функціонування політичної системи, утвердження комуністичної ідеології, командної ролі більшовицької партії все одно привели б до «завоювання» Академії.

9 січня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про Академію наук». Останній її пункт був досить коротким, але надзвичайно промовистим: «Визнати за необхідне зміну нашої лінії щодо матеріальної підтримки Грушевського» [44]. Чи задумувався академік над тим, чим радянські гроші краді за гетьманські, встановити вже не вдасться. Однак незаперечним залишається використання «тих грошей» для розвитку українознавчих досліджень, формування наукової школи істориків, творчий потенціал яких залишився нереалізованим.

У ставленні вищого політичного керівництва УСРР до М. Грушевського намітився серйозний поворот. Позаду залишилася тривала

смуга сприяння офіційних кіл академікові-ремігрантові. Ця допомога була напіввимушеною, розрахованою на посилення лояльності відомого вченого і колишнього політичного діяча до радянської влади, використання його для зміни керівництва ВУАН.

Після досягнення цієї мети необхідність у М. Грушевському як у протизвазі керівництву Академії відпала. Після повернення на батьківщину він не збирався переводити Історичну секцію на «марксо-ленінські» рейки і в умовах неминучого «загострення класової боротьби» міг перетворитися на небезпечного внутрішнього ворога, який «не роззброївся». І коли М. Грушевський, вперто маневруючи, так і не перейшов відверто на бік більшовицької влади, керівництво республіки скинуло маску «доброзичливців» і повело атаку на вченого аж до прямих репресій.

Наступні роки життя М. Грушевського в СРСР (1929—1934) були позначені розгортанням масової ідеологічної кампанії таврування ученого, розгромом установ і наукових кадрів Історичної секції, його арештом у сфабрикованій ОДПУ справі «Українського національного центру» і московським вигнанням. За повернення до СРСР М. Грушевський заплатив непомірно високу ціну. У таборях ГУЛАГу загинули донька Катерина, брат Олександр, племінник Сергій. Поневірянь і утисків зазнала дружина Марія Сильвестрівна та інші члени родини. Трагічний фінал життя М. Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був цілком закономірним і типовим для долі багатьох визначних представників національної інтелігенції, а з огляду на його роль і місце в українському національно-визвольному русі — навіть неминучим.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Вісті ВУЦВК (Харків)*. 9 березня 1924 р.
2. *Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали*. Т. 2. Пиріг Р. та ін. (упоряд.). К.: Темпора, 2015. С. 365—377.
3. Шаповал Ю., Верба І. *Михайло Грушевський*. К.: Альтернативи, 2005. С. 195.
4. *Российский государственный архив социально-политической истории*. Ф. 17. Оп. 3. Ед. хр. 391. Л. 1.
5. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 615. Арк. 81.
6. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 54. Арк. 102—103.
7. *Звідомлення Української академії наук у Києві за 1923 рік*. К., 1924. С. 3.
8. Пристайко В., Шаповал Ю. *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934*. К.: Україна, 1996.
9. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 292—292зв.
10. *Березіль (Харків)*. 1991. № 9. С. 152.
11. *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського*. К., 1992. С. 289.
12. *Український історик*. 1970. № 1—3(25—27).
13. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 995. Арк. 31.
14. *Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (НБУВ)*. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 50.
15. *Отдел рукописей Российской национальной библиотеки*. Ф. 585. Ед. хр. 634. Л. 1—4.
16. *Санкт-Петербургский филиал архива РАН*. Ф. 172. Оп. 1. Ед. хр. 226. Л. 68об.
17. *Звідомлення Української академії наук у Києві за 1924 рік*. К., 1925. С. 40.
18. *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 71.
19. *Вісті ВУЦВК (Харків)*. 9 березня 1924 р.
20. *Вісті ВУЦВК (Харків)*. 11 червня 1924 р.
21. *Вісті ВУЦВК (Харків)*. 10 грудня 1925 р.
22. *Правовий статус Академії наук України: історія і сучасність*. К.: Наук. думка, 1993. С. 42—43.
23. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 95.
24. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2008. Арк. 171.
25. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1976. Арк. 43—44.

26. *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 3. Арк. 4.
27. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. І. Оп. 16. Спр. 2.
28. *Пролетарська правда*. 30 січня 1926 р.
29. Могілянський М. Вбивство. *Червоний шлях*. 1926. № 1. С. 53–55.
30. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. І. Оп. 6. Спр. 85. Арк. 57
31. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. І. Оп. 16. Спр. 3. Арк. 23.
32. *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 12.
33. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. І. Оп. 6. Спр. 142. Арк. 9.
34. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. І. Оп. 1. Спр. 251. Арк. 90–91.
35. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. І. Оп. 6. Спр. 3. Арк. 180.
36. Гирич І., Кіржаєв С. До історії Всеукраїнської академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. *Український археографічний щорічник*. 1992. Вип. І. С. 336.
37. *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 5. Арк. 1зв.
38. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. І. Оп. 6. Спр. 123. Арк. 190.
39. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. І. Оп. 6. Спр. 122. Арк. 83–84.
40. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. І. Оп. 6. Спр. 6.
41. *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 5.
42. *Інститут архівознавства НБУВ*. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 2705. Арк. 11–13.
43. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. І. Оп. 16. Спр. 6. Арк. 71–71зв.
44. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. І. Оп. 6. Спр. 16. Арк. 277.